

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-12>

Б.П. Насирдинов¹, Н.Қ. Омаров², Н.С. Халикова^{3*}

^{1,2}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

³Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент, Қазақстан

E-mail: ¹npb_d@mail.ru, ²nurlybek.omarov.73@mail.ru, ³khalikova_nurila1976@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-3248-422X, ²0000-0002-8885-817X, ³0000-0002-1360-0131

ТҰРЛЫБЕК СҰЛТАНБЕКҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫН МЕН НӘЗИРА ДӘСТҮРІНІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебінің көрнекті өкілі Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көркемдік ерекшеліктері талданады. Ақын шығармаларындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрін игерудегі шеберлігі сараланады. Зерттеу барысында ақынның шығармаларына негіз болған Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс-Зеберше» және басқа да дастандарындағы нәзирагөйлік дәстүрдің көріністері талданады. Зерттеудің өзектілігі – қазақ әдебиетінде аймақтық әдеби мектептердің шығармашылық мұрасын зерттеу ісі әлі де толық жүйеленбеген мәселе. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының поэзиясы осы тұрғыдан алғанда дәстүр сабақтастығының, әсіресе шығыстық поэтикалық үлгілер мен нәзира дәстүрінің қазақ әдебиетінде қалай дамығанын айқындайтын маңызды дерек көзі. Бұл мәселені қарастыру ұлттық әдеби дамудың тарихи заңдылықтарын, мәдени ықпалдастық үдерістерін және поэтикалық жаңашылдықты түсіну үшін өзекті. Ақын мұрасын зерттеудегі тың бағыттардың біріне жол ашып, оның әдеби мұрасын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің негіздерін анықтау және ақын шығармашылығының қазақ әдебиетіндегі орнын айқындау. Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының бұрын ғылыми айналымға енген архивтік қолжазбалары мен сирек жарық көрген шығармалары қарастырылып, алғаш рет мәтіндік және көркемдік талдауға түсті. Зерттеу нәтижесінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің негіздері айқындалды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының поэзиясы ұлттық поэтикалық жүйенің дәстүрлі арнасын сақтай отырып, оған өзіндік көркемдік жаңалықтар енгізуімен ерекшеленеді. Ақын шығармашылығында қазақ өлеңінің классикалық өлшемдері мен халықтық тілдік өрнектері заманауи мазмұнмен сабақтасып, жаңа поэтикалық сипатқа ие болады. Сонымен қатар, оның туындыларында ұлттық болмыс пен рухани құндылықтар қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени мәселелерімен ұштасып, қазақ поэзиясының мазмұндық-идеялық өрісін кеңейтуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Нұралы ақын, Күңгей өлкесінің ақындары, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы поэзиясы, Шығыстық сарын, нәзира дәстүрі, ақындық орта, ұстаз бен шәкірт.

Б.П. Насирдинов¹, Н.Қ. Омаров², Н.С. Халикова^{3*}

^{1,2}Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³ЮКПУ им. У. Жанибекова

E-mail: ¹npb_d@mail.ru, ²nurlybek.omarov.73@mail.ru, ³khalikova_nurila1976@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-3248-422X, ²0000-0002-8885-817X, ³0000-0002-1360-0131

ПРОЯВЛЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ МОТИВОВ И ТРАДИЦИИ НАЗИРА В ТВОРЧЕСТВЕ ТУРЛЫБЕКА СУЛТАНБЕКУЛЫ

Аннотация. В статье анализируются художественные особенности восточных мотивов и традиции назира в творчестве яркого представителя Казыгурт-Каратауской региональной литературной школы –

Турлыбека Султанбекулы. Рассматривается мастерство поэта в освоении восточных мотивов и традиции назира в его произведениях. В ходе исследования анализируются дастаны «Мункюн жетим», «Кулканис-Зеберш» и другие произведения Турлыбека Султанбекулы, созданные на основе произведений Нуралы Нысанбайулы в традиции назира, а также выявляются проявления этой традиции. Актуальность исследования заключается в том, что изучение творческого наследия региональных литературных школ в казахской литературе до сих пор не получило полной систематизации. Поэзия Турлыбека Султанбекулы в этом контексте является важным источником для выявления преемственности традиций, в частности, того, как развивались восточные поэтические образцы и традиция назира в казахской литературе. Рассмотрение данной проблемы актуально для понимания исторических закономерностей национального литературного развития, процессов культурного взаимодействия и поэтических новаций. Исследование открывает новые направления в изучении наследия поэта и создает возможности для комплексного анализа его творчества. Цель статьи – определить основы восточных мотивов и традиции назира в творчестве Турлыбека Султанбекулы, а также выявить его место в казахской литературе. В процессе исследования рассмотрены ранее не введенные в научный оборот архивные рукописи и редко публиковавшиеся произведения поэта, которые впервые подверглись текстологическому и художественному анализу. В результате исследования выявлены основы восточных мотивов и традиции назира в творчестве Турлыбека Султанбекулы. Поэзия Турлыбека Султанбекулы, сохраняя традиционное русло национальной поэтической системы, отличается внесением собственных художественных новаций. В его произведениях классические размеры казахского стиха и народные языковые образы органично сочетаются с современным содержанием, приобретая новое поэтическое звучание. Кроме того, в его произведениях национальная самобытность и духовные ценности переплетаются с социально-культурными проблемами современности, что способствует расширению идейно-смыслового горизонта казахской поэзии.

Ключевые слова: Нуралы акын, поэты Кунгейского района, поэзия Турлыбека Султанбекулы, Восточный силван, традиции Назиры, поэтическая среда, наставник и ученик.

B.P. Nasirdinov¹, N.K. Omarov², N.S. Khalikova^{3*}

^{1,2}M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

³U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University

E-mail: ¹ npb_d@mail.ru, ² nurlybek.omarov.73@mail.ru, ³ khalikova_nurila1976@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-3248-422X, ²0000-0002-8885-817X, ³0000-0002-1360-0131

EASTERN MOTIFS AND THE NAZIRA TRADITION IN TURLYBEK SULTANBEKULY'S POETRY

Abstract. The article analyzes the artistic features of Eastern motifs and the *nazira* tradition in the works of Turlybek Sultanbekuly, a representative of the Qazyghurt-Karatau regional literary school. The poet's mastery in adopting Eastern elements and the nazira tradition is examined, emphasizing his role in maintaining continuity within Kazakh literature. The study focuses on artistic methods in his epics «*Munkun Zhetim*» and «*Qulqany-Zebershe*», reinterpreted through the nazira tradition based on works of Nuraly Nysanbayuly. The relevance of the research lies in the fact that the heritage of regional literary schools in Kazakh literature has not yet been systematically studied. In this context, Sultanbekuly's poetry serves as an important source for understanding tradition, especially how Eastern poetic models and the nazira tradition developed in Kazakh literature. Addressing this issue is significant for comprehending historical patterns of national literary development, cultural interaction, and poetic innovation. The study also opens new directions for examining the poet's heritage and enables a more comprehensive analysis of his works. The aim of the article is to identify the foundations of Eastern motifs and the nazira tradition in Sultanbekuly's works and to determine his place in Kazakh literature. The research investigates archival manuscripts and rarely published texts not previously introduced into academic circulation, subjecting them to textual and artistic analysis for the first time. The results reveal that Eastern motifs and the nazira tradition form the basis of Sultanbekuly's creativity. His poetry

preserves the traditional channels of the national poetic system while introducing original artistic innovations. His works combine classical Kazakh verse and folk imagery with modern content, acquiring new poetic qualities. Moreover, national identity and spiritual values intersect with contemporary socio-cultural issues, contributing to the expansion of the thematic and ideological horizons of Kazakh poetry.

Keywords: Nuraly akyn, poets of Kungei district, poetry of Turlybek Sultanbekuly, Eastern sylvan, Nazira traditions, poetic environment, mentor and student.

1. Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихында әдеби дәстүр мен оның сабақтастығы – ақын-жыраулар шығармашылығының негізгі ерекшеліктерінің бірі. Әдеби дәстүр – белгілі бір көркемдік жүйенің, тақырыптық-мазмұндық арнаның, бейнелеу құралдары мен стильдік тәсілдердің ұрпақтан ұрпаққа берілу үдерісі. Бұл – әдеби дамудың тарихи жалғастығы мен көркемдік тұтастығын қамтамасыз ететін шығармашылық процесс. Қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби дәстүрлердің бірі шығыстық сарын, нәзира дәстүрі. Шығыстық сарын шығыс классикалық поэзиясының көркемдік сипаты мен философиялық мазмұнын өз бойына сіңірген, сонымен қатар ұлттық әдеби ерекшеліктерімен ұштасқан поэтикалық бағыт. Шығыстық сарын дәстүрлі түрде ислам мәдениетімен, сопылық-философиялық идеялармен, ғибратты ойлармен тығыз байланысты болып, қазақ ақындарының шығармашылығында рухани-танымдық сипатта көрініс табады. Нәзира дәстүрі болса, шығыс әдеби мұраларын жаңаша өңдеу, яғни белгілі бір шығарманың немесе тақырыптың негізінде өз туындысын жазу үрдісі. Бұл дәстүр қазақ поэзиясында кеңінен өріс алып, ұлттық сөз өнерінің ерекшелігінің біріне айналды. Нәзира әдебиеттің көркемдік дамуына, идеялық жаңғыруына, сондай-ақ ұлттық және шығыстық поэтикалық элементтердің өзара үйлесіміне ықпал етті. Қазақ әдебиеті тарихына үңілетін болсақ, Абай, Шәкәрім т.б. сөз шеберлерінің шығармашылығында шығыстық өрнек басым екендігін байқаймыз.

Қазақ әдебиетіндегі шығыстық әдеби дәстүрдің жалғастығын ақын Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларын кездестіреміз. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебінің көрнекті өкілі. «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі – Оңтүстік Қазақстан өңірінде қалыптасқан әдеби бағыттардың бірі. Бұл мектеп негізінен Оңтүстік Қазақстанның Қазығұрт, Қаратау өңірінде өмір сүрген ақындар шығармашылығымен байланысты. Аймақтық әдебиетті жүйелі түрде зерттеу өңірлік әдебиеттің ерекшеліктері мен көркемдік дәстүр сабақтастығын айқындауға, қазақ әдебиетінің дамуының тарихи, идеялық және көркемдік негіздерін терең түсінуге жол ашады. «Қазығұрт-Қаратау» әдеби мектебі шығыстық дәстүр сабақтастығымен, нәзира дәстүрін жалғастыруымен, жыраулық поэзия мен исламдық дүниетанымға негізделген идеяларымен ерекшеленеді. Ғалым Ө. Сағтаров: ««Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебінде ақындық дәстүрдің қалыптасуы, даму сипатының бірнеше ерекшеліктерін, «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі өкілдерінің терең нәр алған мектебі ұлттық фольклор мен Шығыстың классикалық әдебиеті дәстүрі, Исламдық-ағартушылық сипаттағы дидактикалық сырын, нәзира дәстүрімен қисса-дастандар, арнаулар мен толғаулар, мысалдар мен тәмсілдер, айтыс жанрлары

айрықша дамыды» деген пікір білдіреді (Өмірзақов, 2023: 5). «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі ауыз әдебиеті мен Шығыстың классикалық әдебиеті негізінде қалыптасып, исламдық-ағартушылық бағыттағы дидактикалық мазмұнды шығармаларды дамытты. Соның нәтижесінде нәзира дәстүріндегі қисса-дастандар мен арнаулар, толғаулар, мысалдар және айтыс жанрлары өркендеді.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы қазақ әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – атақты Нұралы Нысанбайұлының поэтикалық дәстүрін жалғастырған, дастаншылық үрдісінен тағылым алған ақын. Ақын шығармаларында шығыс философиясы мен ғибратты ойлар сабақтасып, шығыс классиктерінің шығармаларына арқау болған сюжеттерді қазақы сипатта қайта өрбіткен. «Тұрлыбек Сұлтанбекұлының ақындық үлгі етіп тәлім алған мектебі – халықтың бай ауыз әдеби мұрасы мен Шығыс мәдениетінің дәстүрлі дамыған шығыстық сюжетке құрылған қиссашылдық өнегесі болды. Оның үстіне сол кезде қатты дамыған аймақтық өлкелік мектептердің ақын, жыршы, термеші жырауларының өлең-жырлары болады» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 22).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы 1910 жылдың 10 мамырында бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы, Сайрам ауданының «Шіркін» (қазіргі Түркістан облысы, Сайрам ауданы, «Әйтеке би») ауылында дүниеге келген. Тұрлыбек өскен ортада сөз өнерін қадірлеу үрдісі сақталған. Тұрлыбектің ақындық жолға бет бұруына ең алдымен отбасының өнерге жақындығы ықпал еткенін айтуға болады. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әкесі Сұлтанбек өз дәуірінде айтыскер ақын, жыршы, термеші ретінде танылған өнер иесі болған. Ол түрлі той-думан мен жиындарда ақындығымен көзге түсіп, серілік дәстүрді ұстанған. Тұрлыбек бір жасқа толғанда анасы қайтыс болып, ол әкесінің тәрбиесінде өседі. Осылайша болашақ ақынның қалыптасуына, ең алдымен, әкесі Сұлтанбектің өнерпаздық болмысы мен шығармашылық дарыны ықпал еткен. Сұлтанбек әдеби ортада шыңдалған. Ол ауыл арасындағы жыр көштерінен қалмай, бәдік айту мен қыз-жігіт айтыстарында өнер көрсетіп, танылған. Сұлтанбектің өз дәуірінде танымал болған Белгібай, Келімбет сынды ақындармен және Кенжебай Жауһанұлы сияқты өнерпаздармен шығармашылық байланыста болуы ақындық жолының қалыптасуына, өнерінің шыңдалуына айрықша ықпал еткен. Сұлтанбек ақынның шығармашылық болмысы кейінгі буынға да ықпал етті. Оның өнерін үлгі еткен жастардың қатары аз болмаған. Солардың ішінде Оңтүстік Қазақстан облысының халық ақыны атанған Тастан мен Анарбай сынды өнерпаздар бар. Сұлтанбек айтыстар мен түрлі мәдени жиындарда өткір де әсерлі сөз өрнегімен танылып, көпшіліктің назарын өзіне аударған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы әкесінен дарыған ақындық өнерді дамытып, қазақ әдебиетіне елеулі мұра қалдырған. Тұрлыбек ақынның нақыл термелері, толғаулары, шығыстық сарында жазылған қиссалары мен нәзира дәстүрімен жырлаған дастандары қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар туындылар. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармалары әртүрлі тақырыптарды қамтып, жанрлық, тілдік-стильдік, көркемдік ерекшеліктерімен дараланады. Ақын шығармаларында сөзге шеберлігі мен шешендігі қатар көрініс тапқан. Әсіресе

ақын шығыстық өрнегі басым тақырыптарды жаңаша жырлап, өзіндік қолтаңбасын танытатын нәзира үлгісін ұсынады.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – қазақ әдебиетінде шығыстық дәстүр мен нәзира үлгісін жалғастырып, өзіндік көркемдік өрнек қалыптастырған ақын. Оның шығармалары шығыс поэзиясының терең философиялық мазмұнын ұлттық болмысқа бейімдеп, қазақы сипатта қайта жырлаумен ерекшеленеді. Ақынның өмір жолы дәстүрлі мәдени орта мен әулеттік өнер сабақтастығы ықпалында қалыптасып, Қазығұрт-Қаратау өңірлік мектебінің өкілі ретінде қиссашылдық дәстүрді дамытты. «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тәрізді лиро-эпостық жырлардың жаңа нұсқасын өзінше жазып қалдырған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығында Нұралы Нысанбайұлы қалыптастырған дастаншылық дәстүрдің ықпалы ерекше байқалады. Ақын Нұралының қисса-дастандарын шығармашылық тұрғыдан жаңғыртып, оларды нәзира дәстүрі негізінде қайта жырлап, мазмұндық әрі көркемдік сапасын тереңдетті. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарын мен фольклорлық дәстүр сабақтастығын көрсетумен қатар, аймақтық әдебиеттің өзіндік ерекшелігін де танытады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде әдеби-танымдық, интертекстуалдық әдіс, салыстырмалы-типологиялық және герменевтикалық талдау әдістері қолданылды. Әдеби-танымдық әдіс арқылы Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармаларындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көріністері жан-жақты талданды, поэтикалық стиль, тілдік ерекшеліктері мен философиялық идеялары зерттелді. Ақын Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлы мен шығыс классиктерінің дәстүрін жалғастырған. Бұл құбылыс мәтіндер арасындағы өзара байланыстың айқын көрінісі. Зерттеу барысында интертекстуалдық әдісті қолдану мәтіндер арасындағы байланыстарды айқындауға, ақынның қисса-дастандарының сюжеті мен мотивтерін бастапқы үлгілерімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды терең саралауға мүмкіндік жасайды. Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық әдістің қолданылуы ақын мұрасының шығыс әдебиетімен және нәзира дәстүрімен сабақтастығын айқындауға, олардың поэтикалық жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетуге бағытталған. Бұл әдіс қазақ қисса-дастандары мен шығыс дастандары арасындағы ортақ мотивтер мен тақырыптық үндестікті салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастандары мен қазақ ауыз әдебиетінің классикалық нұсқасын салыстыру ақынның дәстүр сабақтастығы мен нәзиралық дәстүр аясындағы жаңашылдығын айқындады. Сонымен қатар ақынның «Құлқаныс – Зеберше», «Мұңлы – Сейіл» дастанын Нұралы қиссасымен салыстырып, нәзира дәстүрінің ерекшелігі ашылды. Герменевтикалық әдіс ақын шығармаларындағы идеялық-көркемдік мәнді терең түсіндіру үшін қолданылады. Бұл тәсіл шығарманы жан-жақты талдауға, оның философиялық және

эстетикалық астарын ашуға жол ашады. Жоғарыда көрсетілген зерттеу әдістерінің үйлесімі Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын терең талдауға, оның қазақ әдебиетіндегі орны мен маңызын дәл бағалауға ықпал етті.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әдеби мұрасын жан-жақты қарастыру мақсатында оның шығармалары жинақталған «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының бірнеше томы негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, ақынның бұрын ғылыми айналымға түспеген дастандары, қиссалары, дидактикалық бағытта жазылған шығармалары жинақталған 115, 116 және 117-томдары зерттеудің негізгі материалдары ретінде алынды. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 115 томында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының қолтаңбасынан шыққан «Қозы Көрпеш Баян сұлу», «Маһалбай мен Сауда ишан» атты қиссалары енген. Аталған жинақтың 116 томында ақынның жаңадан табылған «Жалғыз қаз», «Құралай сұлу», «Жапал мен Таңшебер» атты дастандары топтастырылған. Кітаптың соңында «Жалғыз қаз», «Құралай сұлу» шығармаларының факсимлиясы берілген. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 117 томында ақынның нәзира дәстүрімен жырланған «Мұңлы – Сейіл» дастаны мен оның факсимлиясы жарияланған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы ақынның атақты бұл дастанын жоғалып кетпесін деген оймен өзінше жырлап шыққан. «Нұралының дастаны 4635 жол болса, Тұрлыбек нұсқасы 8143 жолдан тұрады. Ең негізгі айырмашылық: Нұралының қара сөзбен берген түсініктемесінің барлығын Тұрлыбек өлең жолына түсірген. Оқиға желісінің жырлануында да айтарлықтай айырмашылықтар, өзгешеліктер бар» (Қазыналы Оңтүстік, 2013b: 319). Аталған томдарда Тұрлыбек Сұлтанбекұлының мазмұндық әрі көркемдік тұрғыдан құнды мұралары жүйеленіп жарияланған. Бұл шығармалар ақынның шығыстық әдеби дәстүрмен байланысын, нәзира дәстүрін шығармашылықпен игеру ерекшеліктерін және оның аймақтық әдеби мектеп аясындағы өзіндік стилін тануға мүмкіндік берді. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 117 том екінші кітабында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім» және «Құлқаныс-Зеберше» атты нәзира дәстүрімен жырланған дастандары енгізілген. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылық мұрасын талдауда М. Мырзахметұлы мен Ө. Саттаровтың еңбектері маңызды зерттеу бағыты ретінде негізге алынды. Ғалым С. Өмірзақовтың «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі» атты зерттеуі қазақ әдебиетіндегі аймақтық әдеби мектептердің мәнін ашуға арналған. Автор «Қазығұрт-Қаратау» аймағындағы әдеби дәстүрдің ерекшеліктерін қарастыра отырып, бұл мектептің өкілдерін, олардың шығармашылық сабақтастығын және аймақтық мәдени ортадағы рөлін айқындайды. Мекемтас Мырзахметовтің редакциясымен жарық көрген «Қазыналы Оңтүстік: Тұрлыбек Сұлтанбекұлы: шығармалары» атты жинағы – ақын мұрасын ғылыми айналымға енгізудегі маңызды еңбектердің бірі. Жинақта Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармалары жүйеленіп, халық арасынан жиналған мәтіндік нұсқалары хатқа түсірілген. Бұл еңбек, ең алдымен, ақын шығармашылығының түпнұсқалық негізін сақтап қалуға бағытталған. Ғылыми тұрғыдан алғанда, «Қазыналы Оңтүстік»

көптомдығының маңызы бірнеше қырынан көрінеді. Біріншіден, жинақ аймақтық әдеби мұралардың жан-жақты зерттелуінің негізін қалайды. «Қазыналы Оңтүстік» жинағы тек өлкелік әдебиеттің зерттелуімен шектелмей, жалпыұлттық әдебиет тарихын жүйелеуге де үлес қосады. Екіншіден, жинақтың басты құндылығы – Оңтүстік өлкесінен шыққан қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығына қатысты деректердің жүйеге түсіруінде. Бұған дейін ауызша дәстүрде сақталған немесе қолжазба күйінде ғана белгілі болған материалдар жинақталып, ғылыми айналымға енгізілді. Үшіншіден, жинақта әдеби-тарихи деректерді сақтап қана қоймай, олардың көркемдік ерекшеліктері мен дәстүр сабақтастығын айқындауға мүмкіндік беретін мәтіндер ұсынылған. Бұл еңбектің жарық көруі аймақтық әдебиеттану саласын жаңа деңгейге көтеріп, ұлттық әдеби мұраның толыққанды зерттелуіне ықпал етті. Жинақтағы Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларынан шығыстық әдеби дәстүр мен нәзира дәстүрінің көріністері айқын байқалады.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлына қатысты мәліметтердің маңызды бөлігі архивтік деректерде сақталған. «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қорында Сұлтанбек Тұрлыбекұлының мұралары № 4 дәптерде 8-бетте сақталған. Бұл қолжазбада ақынға тікелей қатысты шығармалар мен ел арасынан жиналған жыр-толғаулар қамтылған. Мұндай деректердің түпнұсқалық сипаты олардың ғылыми құндылығын арттыра түседі. Аталған материалдар Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылық болмысын, оның ақындық дәстүрін тереңірек зерделеуде сенімді әрі бастапқы дереккөз ретінде құнды саналады. Зерттеу жұмысы барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын жан-жақты зерделеу үшін оның қолжазба мұралары мен мәтіндік нұсқалары кеңінен пайдаланылды. Атап айтқанда, ақынға қатысты материалдар «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қорынан алынды. Онда Тұрлыбек Сұлтанбекұлына тиесілі мұралар топтастырылған № 1 бума, 1 дәптер, 1-6, 8,12 беттер, сондай-ақ ақын шығармашылығымен тығыз байланысты Н. Нысанбайұлына қатысты №11 және №12 папкалардағы қолжазбалар зерттеу дереккөзі ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығыстық әдеби дәстүр мен нәзира дәстүрі көрініс тапқан «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» т.б. сынды шығармалары талдау нысанына алынды. Wang N. «The rise of a new paradigm of literary studies: The challenge of digital humanities» мақаласында әдебиеттану ғылымындағы жаңа әдіснамалық парадигмалар мен әлемдік әдебиетті зерттеудің инновациялық жолдары ұсынылады (Wang, 2002).

Зерттеудің теориялық негізін Scopus деректер қорына тіркелген еңбектер құрайды. Солардың ішінде, А. Матаева мен бірлескен авторлардың қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының теориясы мен әдіснамасына заманауи көзқарастарды ұлттық және жаһандық үрдістер аясында қарастырған зерттеуін атап өтуге болады. «Қазақстан тәуелсіздігінің кезеңі ұлттық әдебиеттану үшін айтарлықтай өзгерістер кезеңі болды. Бұл дәуір елдің мәдени және тарихи мұрасын қайта бағалауды және қазақ әдебиетін

талдауға арналған жаңа теориялық және әдістемелік тәсілдерді дамытуды талап етті. Қазіргі қазақ әдебиеттануы өзінің бірегей ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, жаһандық ғылыми процестерге интеграциялануға ұмтылуымен сипатталады» дей келе, зерттеушілер қазақ әдебиеттануының қазіргі даму бағыттары мен әдістемелік жаңалықтарын жан-жақты талдайды. Олар ұлттық әдебиет теориясын жаһандық контексте қайта қарау қажеттілігін көрсетіп, дәстүрлі және қазіргі әдістерді интеграциялау арқылы әдеби талдау сапасын арттыру жолдарын ұсынады (Matayeva, Zhumagul, Sarybayeva, Yerlanova, Chuzhayeva, 2025).

Қазақ әдебиетінің әр кезеңдегі даму бағытын зерттеу қазіргі таңда ғалымдардың басты назарында. Әдебиеттанушылар әдеби дамудың тарихи сабақтастығын, көркемдік-эстетикалық ізденістерін және ұлттық идея мен рухани құндылықтарды сақтаудағы рөлін әр қырынан қарастыруда. Соның айқын дәлелі ретінде Ә. Өскен, Д. Қамзабекұлы, Б. Нұриман авторлық еткен «Alikhan Bokeikhan's Literary Preservation of Kazakh Identity Against Colonial Ideology» атты мақаланы атауға болады (Osken, Qamzabekuly, Nuriman, 2024).

XX ғасыр басындағы Түркістан әдебиетін зерттей келе, Хасан Н., Кыдыр Т., Таджиев Х. «XIX Yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başındaki Türkistan dinî-maarifî edebiyatına bir bakış (Seryâmî, Muhayyir, Hazinî örneği)» атты мақаласында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы діни-ағартушылық әдебиеттің негізгі бағыттары қарастырылған. Зерттеуде отаршылдық қысым жағдайында түркі халықтарының рухани мұрасын сақтап қалу жолындағы күресі, діни-ағартушылық ой-пікірдің қалыптасуы мен дамуы талданды (Hasan, Nadirhan, 2022). Сондай-ақ, Tadzhiyev Kh.Kh., Shakenova M.T. «The Mawlid Tradition in Works of Early Twentieth-Century Central Asian Poets: Historical and Literary Aspects» мақаласында XX ғасырдың басындағы Орталық Азия ақындарының шығармаларындағы мәуліт дәстүрінің көріністері тарихи және әдеби тұрғыдан талданады. Авторлар мәуліт поэзиясының діни-рухани ғана емес, сонымен бірге ағартушылық және мәдени құндылықтарды сақтау қызметін атқарғанын дәлелдейді (Tadzhiyev, Shakenova, 2024). Түркістан әдебиетінің әр кезеңдегі даму бағыттарын зерттеу ұлттық тарихи жадты сақтаудың, рухани құндылықтарды жаңғыртудың және әдеби дамудың сабақтастығын айқындаудың маңызды тетігі болып отыр. Жоғарыда келтірілген зерттеулер әдебиеттің ұлтты сақтау, тарихи сананы жаңғырту және мәдени-рухани мұраны ұрпаққа жеткізудегі шешуші орнын дәлелдейді.

3. Талқылануы

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы – қазақ әдебиетінде шығыстық рухани-эстетикалық дәстүрді жалғастырған, оны өзіндік көркемдік таныммен байытқан көрнекті мысалдардың бірі. Ақын поэзиясындағы шығыстық сарын, ең алдымен, мазмұндық, тақырыптық және поэтикалық құрылымдар арқылы көрініс табады. Ол Шығыс әдебиетінің кең тараған сюжеттерін негізге ала отырып, оларды ұлттық дүниетаныммен сабақтастыра жырлаған. Атап айтқанда, Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал

мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармаларында шығыс әдебиетінің классикалық үлгілеріне тән сарындар кеңінен орын алған. Бұл шығармаларда кейіпкерлердің тағдыры арқылы адамгершілік, тағдыр, сенім, махаббат пен өлім секілді ірі пәлсапалық ұғымдар бейнеленеді. Нәзира дәстүрі тұрғысынан алғанда, ақынның бұл шығармалары бұрыннан халық арасында танымал болған сюжеттерді жаңаша жырлау, мазмұн мен форманы өзгерте отырып, өзіндік интерпретация ұсыну негізінде дүниеге келген. Бұл – тек көшіру емес, керісінше, шығармашылық интерпретация үлгісі. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларында дәстүрлі сюжет желісі сақталып, автордың өзіндік поэтикалық шешімдері мен көркемдік бояу қосылған. Сонымен қатар, ақын шығармаларында қолданылған поэтикалық құралдар, мысалы, теңеулер, эпитеттер, шығыс әдебиетіне тән бейнелеу тәсілдері мен образдар жүйесі шығыстық эстетиканың ықпалын аңғартады. Бұл ақынның әдебиетке тек мазмұндық емес, көркемдік деңгейде де шығыстық үлгілерді енгізе білгендігін айғақтайды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы әдеби дәстүр мен жаңашылдық тоғысынан, шығыс әдебиетінің идеялық-көркемдік негіздері мен ұлттық көркем сөз өнерін ұштастырған поэтикалық танымнан туындаған.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармалары шығыс әдебиетінің классикалық махаббат дастандарының эстетикалық және рухани дәстүрлерін жалғастырған туындылар. Бұл шығармаларда ғашықтық, адалдық, нәзіктік және тағдырлық трагедия сияқты шығыстық поэзияның басты мотивтері кеңінен көрініс табады. «Тұрлыбек дастандарында өзі соққан тұлғаларды өзінше сөйлетіп. Оған тыңдаушының нандырып, тебірентеді. («Жалғыз қаз», «Құралай сұлу»). Ақынның өзіндік үнін, теңеу – суреттеуін, тіл байлығын, сөз қорын, айтпақ ойын айқындай түсетін үлкен дүниелері – «Қыз Жібек», «Мұңкін жетім», «Жапал мен Таңшебер» т.б. бірден көңілге ұялап, жүрекке жылы тиеді» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 16).

Ақын шығармалары махаббат, адалдық, адамгершілік тақырыптарын терең философиялық мазмұнмен байытып, қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрін жаңғыртудың көрнекті үлгісін көрсетті. Бұл туындыларда поэтикалық тілдің байлығы, бейнелі теңеулер мен өзіндік көркемдік шешімдер ақынның дара қолтаңбасын айқындайды.

Қазақ әдебиетінде шығыс классикалық поэзиясының ықпалы терең болғандығы белгілі. Қазақ әдебиеті тарихында «қазақтың бас ақыны» атанған Абай Құнанбаев «Ескендір», «Өзім әңгімесі», «Масғұт» поэмасын нәзирагөйлік дәстүрінде жырлаған. Бұл шығарма арқылы Абай оқырманын шығыс пәлсапасының терең қырларымен таныстырып, ұлттық поэтикалық дәстүрдің өрісін кеңейтті. Қазақ әдебиетінде нәзирагөйлік дәстүрді жалғастырған қаламгердің бірі Шәкірім Құдайбердиев болатын. Шәкірім әдеби негізін Физулиден алып нәзира дәстүрі бойынша қайта жырлап шыққан жыры «Ләйлі – Мәжнүн» поэмасы болатын. Бұл шығарма қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар туындылардың бірі. Шәкірім Құдайбердіұлының «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын М. Әуезов Ташкентте шығатын «Шолпан» журналына

1922 жылы (№2-3) және 1923 жылы (№4-5) жариялап, оны нәзирагөйлік дәстүрі бойынша жазылған қазақ поэзиясының төл туындысы деп бағалаған.

Қазақ әдебиеті тарихында нәзира дәстүрінде жыр тудырған ақындар шығармашылығы – шығыс поэзиясымен байланысқан көркемдік дәстүрдің үздіксіздігін дәлелдейтін маңызды құбылыс. Бұл үрдістер қазақ әдебиетінің шығыс поэзия дәстүрлерін меңгеруі мен оны өз шығармашылық жүйесінде жаңғыртуының айқын көрінісі. Нәзира дәстүрі арқылы қазақ ақындары шығыс классиктерінің поэтикалық мұрасын қазақ халқының танымына, мәдени және тілдік ортасына икемдеп жазып шыққан. Осылайша, қазақ поэзиясында шығыстық мотивтер мен сюжеттер жаңаша сипат алып, ұлттық поэзияның озық үлгілеріне айналған. Ғалым М. Әуезов нәзира дәстүрі жайлы: «Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір Шығыс ақыны қайталап, әңгіме ететін тың дастандар шығаратын дәстүр бар....Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғы өлеңін алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да көп жерде өз еркімен өзгертіп, тыңнан жырлап шығаратын болды. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғану немесе ақындық шабыт-шалым сапасын, жырмен жарысу есепті бір селт етеді. Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «нәзира», «нәзирагөйлік» деп атау да берген» (Әуезов, 1959: 150) деген пікір білдірген. Бұл пікірден нәзира дәстүрі – шығыс поэзиясынан нәр алып, оны ұлттық рухпен қайта жырлау арқылы қазақ әдебиетінде көркемдік жаңашылдық пен дәстүр сабақтастығын қамтамасыз еткен маңызды құбылыс екендігін айқындаймыз.

Қазақ әдебиетіне шығыстан келген қисса-дастандарды олардың тақырыптық және идеялық-көркемдік ерекшелігіне бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Шығыстанушы ғалым Ө. Күмісбеков өзінің «Шығыс шайырлары» атты еңбегінде: «Шығыстың келген қисса-дастандарды біздіңше мынандай төрт топқа бөлуге болады. Бірінші топқа – махаббатты, ізгілікті, достықты және жақсылықты жырлайтын дидактикалық лирикалық қисса-дастандар енеді. Бұларға «Ләйлі – Мәжнүн», «Жүсіп – Зылиха», «Мұңлық – Зарлық», «Таһир – Зуһра», «Бозжігіт» жатады. Екінші топта – діни бағыттағы дастандар: «Сал-сал», «Сейт – Баттал», «Жұмжұма», «Зарқұм» және басқа осы іспеттес шығармалар жатады. Үшінші топқа – қиял-ғажайып, фантастикалық саладағы «Шаһмаран», «Абулхарис», «Абулшахма», «Шәкір-Шәкіраттар» кіреді. Төртінші топқа – батырлықты, ерлікті, ақ пен қараның күресін жырлайтын романтикалық сарындағы қисса-дастандар: «Рүстем – Дастан», «Ескендір», «Қисса Баһрам» және т.б. қиссаларды енгізуге тиіспіз» (Күмісбаев, 2015: 103-104). Қазақ әдебиеті ежелгі дәуірлерден бастап Шығыс поэзиясының дәстүрлі арнасынан нәр алып дамыды. Әсіресе көп ғасырлық тарихы бар нәзира дәстүрі ұлттық дастандар мен жырларға тақырыптық, мазмұндық, формалық және көркемдік жүйелерді енгізіп, олардың көркемдік өрісін кеңейтті. Осы үрдіс негізінде қазақ сахарасында шығыстық сюжеттерге негізделген «Мың бір түн», «Шахнама»,

«Жүсіп – Зылиха», «Ләйлі – Мәжнүн», «Фархад – Шырын» сияқты шығыстық дастан-қиссалардың мол мұрасы қалыптасты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында М. Әуезов, З. Ахметов, Н. Келімбетов, Ш. Сәтбаев, Ә. Дербісәлиев, А. Қыраубайқызы, Б. Әбдіғазиев, Ө. Күмісбаев сынды ғалымдар нәзира дәстүрін әдеби үрдіс ретінде қарастырып, оның теориялық негіздері мен әдеби-тарихи қырларын жан-жақты айқындаған. Аталған ғалымдар нәзира дәстүрінің қалыптасу негізін, дәстүрлі жалғастығын, поэтикалық ерекшеліктерін және қазақ әдебиетіндегі маңызын зерттеп, жан-жақты қарастырған. «Нәзира дәстүрі – ақындық шеберлік жарысы, өзара күш сынысуы деуге болады. Мұнда шығарма сюжеті басты роль атқармайды. Бұрыннан мәлім белгілі бір сюжетті кім, ұндай көркемдік дәрежеде оқырманға шебер жеткізе алады деген іс жүзінде жауап беру керек болады» (Келімбетов, 2000: 255). Жоғарыдағы ғалымдардың пікірлерін жинақтай келе, нәзира дәстүрі – әдебиетте тек тақырып қайталауы емес, ақындардың шығармашылық бәсекесі мен шеберлігін танытатын, поэтикалық дамуды қамтамасыз еткен көркемдік дәстүр деп тұжырымдаймыз.

Шығыс сюжетіне негізделген, бірақ қазақ әдебиетіне толық сіңіп, ұлттық фольклормен үйлесім тапқан қисса-дастандар – ұлттық әдебиетіміздің маңызды құбылыстарының бірі. «Ләйлі – Мәжнүн», «Фархад – Шырын» сияқты шығыс классикалық туындылары мен қазақ лиро-эпосының інжу-маржаны «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» арасында мазмұндық және поэтикалық үндестік айқын көрініс табады. Бұл үндестік нәзира дәстүрінің табиғатын ашып, әдеби ықпалдастықтың заңдылығын дәлелдейді. Шығыс әдебиетінің негізгі ерекшелігі болып саналатын махаббат тақырыбы әр дәуірде жырланып, әдебиеттің мәңгілік тақырыбы ретінде қалыптасқан. Осы орайда, академик, жазушы Мұхтар Әуезов Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың махаббаты, сүйіспеншілігі шығыстың атақты махаббат жыры «Ләйлі – Мәжнүннің» сезімдерімен үндеседі деген пікір айтады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының идеясы, композициясы түрлі вариантта әр түрлі өзгере отыратыны бар. Топтап келгенде, соларды негізгі екі салаға бөлуге болады. Жырдың көпшілігінде романтикалық сарын басым болады да, жырдың аяғы трагедиямен бітеді. Шөже, Кастанье, Радлов, Березин, Пантусов, Абрамов нұсқалары және 1909 жылғы баспасы осылай. Бұларда бұл дүниеде қосыла алмаған Қозы мен Баян ол дүниеде қосылады. Мұнда «Ләйлі – Мәжнүн» хикаясына ұқсастық бар. Бірақ «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында өзін ғашық жолына қыз құрбан етсе, онда еркек (Мәжнүн) құрбан етеді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы басты қаһарманның Баян болатыны да осында. Бұл қазақ әйелінің сол ертедегі ауыр халінен белгі береді. Жырдың көпшілігі рушылдық-феодалдық қоғамның әдет-ғұрпындағы әділетсіздікті баяндайды» (Әуезов). Тұрлыбек Сұлтанбекұлы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын нәзира дәстүрінің аясында жаңаша өңдеп, өзіндік көркемдік шешімдермен толықтырып, оқырманға ұсынды.

Қазақ ауыз әдебиетінде кең таралған «Қыз Жібек пен Төлеген» жыры – қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алған лиро-эпостық шығармалардың

бірі. Бұл жыр ғашықтық, адалдық, ерлік және адамгершілік тақырыптарын көтеріп, халықтың ұлттық дүниетанымымен тығыз байланысты туындаған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген» дастаны – осы халықтық туындының негізінде жасалған нәзира үлгісі. Фольклорлық шығармаға авторлық көркемдік өңдеу енгізілген әдеби нұсқа. Қазақ әдебиетінің тарихында нәзира дәстүрі – шығыстық әдеби өлшемдердің идеялық-көркемдік принциптерін сақтай отырып, ұлттық поэтикалық дәстүрмен үйлескен ерекше құбылыс. Бұл үрдіс арқылы классикалық сюжеттер жаңа мазмұнмен толығып, авторлық қолтаңбамен байытылады. Осы тұрғыда Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы – нәзира дәстүрінің жаңғыра түсуін көрсететін маңызды мысалдардың бірі. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – қазақ ауыз әдебиетінің классикалық эпосы. Бұл шығарма халықтық дүниетанымға негізделіп, ауызша дәстүр арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Онда ғашықтық, сертке беріктік, адалдық идеялары негізгі өзек болған. Ал Тұрлыбек Сұлтанбекұлының дастаны осы сюжетті нәзира дәстүрі негізінде қайта жырлаған авторлық туынды.

Ауыз әдебиетінің көрнекті үлгісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мен Тұрлыбек Сұлтанбекұлының дастаны бір сюжет негізінде жазылғанымен, әрқайсысының көркемдік табиғаты бөлек. Алғашқысы – халықтық дәстүрдің төл туындысы болса, екіншісі – ақын шығармашылығынан туындаған жыр. Екі шығарма да қазақ әдебиетіндегі ғашықтық тақырыбының көркемдік-идеялық эволюциясын танытады және ұлттық әдеби процесте нәзира дәстүрінің орны мен маңызын дәлелдейді.

Ақын қазақ ауыз әдебиетінің озық үлгілері – «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырларының жаңаша нұсқаларын жазып шыққан. Сондай-ақ «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс – Зеберше», «Кесік бас», «Мұңлы – Сейіл», «Шеризат – Күлшат» сияқты дастандарды Нұралы қиссаларының сюжеті негізінде жырлаған. «...Тұрлыбектің аталған қиссаларының сюжетін Нұралыдан алуы да, үйренуі де ғажап емес. Оны өзі де ескертіп отырады. Дегенмен ақындық алымы бар болғандықтан Тұрлыбек бұл қиссалардың оқиға желісін мүлдем кеңейтіп, басқаша сарынмен өте көркем қалыппен жырлаған. Мұны аталған шығармалардың сюжеттік желісі мен стильдік ерекшелігінен-ақ қиналмай табуға болады» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 23).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы «Мұңкүн жетім» дастанын Нұралы Нысанбайұлынан алған. Дастан қолжазбасы «Қазығұрт» ҒЗО қолжазбалар қорының «Т. Сұлтанбекұлы мұралары» бумасында № 15 бума, 9 дәптерде сақтаулы. Мәтін сол қолжазбадан алынып, «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының 117 томында тұңғыш рет жарияланды. Бірақ Нұралының «Мұңкүн жетім» дастаны табылмады. Өз кезеңінде халық арасында көп тараған Нұралы ақынның «Құлқаныс – Зеберше» дастанын да Тұрлыбек ақын нәзира дәстүрімен қайта жырлап шыққан. Дастанның қолжазбасы «Қазығұрт» ҒЗО қолжазбалар қорының «Төлебек Сұлтанбекұлы мұралары» бумасында № 15 бума, 1 дәптерде сақтаулы. «Құлқаныс – Зеберше» дастаны тұңғыш рет «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының 117 томы екінші кітабында жарияланған.

Тұрлыбек ақынның шығармашылық ерекшеліктерінің бірі – қазақ әдебиетінде кеңінен қолданылған дәстүрлі поэма жанрына бет бұрмай, XIX ғасырда дамыған нәзира дәстүрін жалғастыруы. Нәзира дәстүрі – шығыс поэзиясынан бастау алып, қазақ әдебиетінде өзіндік көркемдік сипат алған, белгілі бір сюжетті қайта жаңғыртып, жаңа идеялық-мазмұндық арнада дамытуға негізделген шығармашылық әдіс. Ақынның шығыстық сарынға бой ұруы оның заманының эстетикалық талғамына ғана емес, ұлттық әдеби дәстүрді жаңғыртуға деген ұмтылысын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Тұрлыбектің шығармашылық әлемін түсінуде Нұралы Нысанбайұлының мұрасының орны ерекше. Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, Нұралы ақынның дастандары қазақ даласында кеңінен таралып, ел арасының негізгі әдеби-мәдени құндылықтарының біріне айналған. Кей деректерде Нұралының 84 дастаны болғаны және олардың жиын-тойларда жиі орындалғаны атап көрсетіледі. Бұл құбылыс XX ғасырдың алғашқы кезеңінде де жалғасып, кейінгі ақындарға шығармашылық ықпал еткен. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлының шығармашылық мұрасын жалғастырушы. Өз дәуірінде жас талантты ақындар шығармашылық жолға қадам басқанда Нұралыдан бата алып, оның ақындық мектебінен тәлім-тәрбие алған. «XX ғасырдың басында талаптың тұлпарын мінген жас өркен күнгей ақындарының басым көпшілігі арнайы сый-сияпатымен келіп атақты шайыр Нұралы Нысанбайұлынан бата алу дәстүрі болған» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 23).

XX ғасырдың басында талапты жас ақындардың шығармашылық жолға түсуінде Нұралы Нысанбайұлы мектебінің маңызы ерекше болды. Жас шайырлар ақыннан оның дастандарын, термелерін, айтыстарын тыңдап, үйреніп, өз қабілеттерін көрсетуге тырысқан. Бұл үрдіс тек өнер үйрету ғана емес, ақындық өнерге қадам басудың дәстүрлі белгісі еді. Жас ақындар Нұралының шығармаларын жаттап, орындап өз өнерлерін шыңдап, орындаушылық шеберлігі артып, көркемдік талғамдарын қалыптастыратын. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының ақындық жолы да осы дәстүрлі мектептен бастау алған. Ол Нұралы шығармаларының поэтикалық құрылымын меңгеріп, кейін өзінің дербес мәнерін қалыптастырды. Тұрлыбек те шығыстық сюжеттерге сүйенген дастандар жазды. Оның «Құлқаныс-Зеберш», «Мұңлы-Сейіл», «Мұңкүн жетім» т.б. дастандары Нұралы дәстүрінің әсерін дәлелдейді. Дегенмен, бұл шығармаларда автордың өзіндік стилі мен көркемдік ізденістері айқын байқалады. Тұрлыбек шығармашылығының ерекшелігі – дәстүрлі сюжеттерді кеңейтіп, жаңа идеялық мазмұн беруінде. «Нұралы – Оңтүстік өңіріндегі өз әдеби мектебін қалыптастырған ақын. Ол – қазақ әдебиеті тарихында мәңгі өшпес мұра қалдырған белгілі адам. Тарих Нұралының еңбектерін әлдеқалай кездейсоқ тудыра салған жоқ. Оның әдебиеттік талантының эволюциялық өсу заңдылығы, эпикалық-ақындық шыңға сатылап шығу жолдары, соқтықпалы кезеңдері бар» (Өмірзақов, 2019: 259). Ақынның нәзира дәстүрімен жазылған дастандарының басты ерекшеліктерінің бірі – қара сөзбен баяндалатын мазмұнды поэтикалық формаға енгізіп, оны өлең өрнектері арқылы көркем әрі әсерлі жеткізе білуінде.

Нұралы мен Тұрлыбек шығармашылығындағы басты ортақтық – нәзира дәстүрін ұстану, яғни бұрынғы сюжеттерді жаңа мазмұнда қайта жырлау. Бұл құбылыс қазақ

әдебиетіндегі тарихи-эстетикалық жалғастықтың айқын көрінісі. Кеңес дәуірінің алғашқы кезеңінде социалистік реализм бағыты үстемдік құрғанымен, Тұрлыбек сияқты ақындар ұлттық дәстүрден қол үзбей, шығыстық тақырыптарды жаңаша қырынан жырлауды жалғастырды. Нұралы Нысанбайұлының ақындық мектебі қазақ әдебиетінде дәстүр сабақтастығының ерекше үлгісі саналады. Оның дастандары мен поэтикалық үлгілері кейінгі буын ақындарына, соның ішінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлына зор ықпал етті. Тұрлыбек поэзиясындағы шығыстық сарын, нәзира дәстүрі және көркемдік ізденістер – ұлттық әдебиетіміздің бай мұрасының өміршендігін көрсетеді. Бұл сабақтастық әдеби дамудың үзілмес желісін айғақтап, қазақ әдебиетінің тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі.

Нұралы Нысанбайұлының «Құлқаныс – Зебер» дастаны билік басындағылар мен қарапайым адамдар арасындағы қарым-қатынас қатар қойыла суреттеліп, адами қасиеттер алға шығады. Нұралы Нысанбайұлының «Құлқаныс – Зебер» атты әлеуметтік тақырыптағы дастанын жырлаған ақындардың ішінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлы өзіндік ерекшелігімен көзге түседі. Нұралының «Құлқаныс – Зебер» дастанындағы басты идея – екі әлеуметтік топтың адами болмысы мен қасиеттерін қатар қоя отырып, олардың шынайы мәнін ашу. Шығармада үстем тап өкілдері қоғамнан оқшау, өмірдің шынайы ағымына бейімделмеген, тіршілік етуге икемсіз кейіпте суреттелсе, қарапайым халық әлеуметтік дамудың негізгі күші, болашақ өмірдің өзегі ретінде бейнеленеді. «...Бұл дастанды алып жырлаушылар кейіннен өздерінше жырламақ болғандары да кездеседі. Кейбірінің басталуы белгісіз, кейбірі тіпті оқуға жарамсыз. Тек, Тұрлыбек ақынның жырлауында ғана біршама өзгерістер бар. Нұралының дастанын қолға түсірген ол ақынның қарасөзбен баяндайтын тұстарын өзінше өңдеп, бәрін өлең жолына салған. Бұл тәсіл де Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебіне тән бір үрдіс дейміз» (Қазыналы Оңтүстік, 2013с: 34). Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс – Зеберше» дастандары – ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде нәзира дәстүрінің жаңаша жалғасуының айқын көрінісі. Тұрлыбек ақын Нұралының дастандарының сюжеттік желісін негізге ала отырып, оларды өзіндік көркемдік өңдеумен жаңғыртып, авторлық интерпретация ұсынды. Бұл шығармаларда адамгершілік, әділдік, әлеуметтік теңдік идеялары негізгі арқау болып, авторлық өңдеудің нәтижесінде жаңа көркемдік сипатқа ие болған. Осы арқылы Тұрлыбек ақын ұлттық поэзияда дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіріп, қазақ әдебиетінің дамуындағы өзіндік ізін қалдырды. Ескіні қайта жырлау арқылы, мәтіннің мағынасын, мазмұнын ашу үшін бастапқы құрылымды бұзып, қайта баяндау арқылы жазу ревизионизмге негізделген деконструкция, бұл әдеби фокустың ауысуы (Nurgali, Gilea, 2023: 207).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрінің үздік үлгілерінің бірі ретінде айқындалады. Ақынның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сюжеттеріне құрылған дастандары ұлттық фольклорлық мұраға деген құрметпен қатар, авторлық поэтикалық ізденістердің нәтижесі. Шығармаларда шығыстық поэтика элементтері қазақы дүниетаныммен

үйлесіп, жаңа мазмұн мен идеялармен толыққан. Бұл үрдіс нәзира дәстүрінің қазақ әдебиетінде жалғасын тауып қана қоймай, жазба әдебиетке тән эстетикалық және философиялық бағытты дамытқанын дәлелдейді. «Нәзирагөйлік дәстүрі тек сюжеттердің қайталануымен шектелмей, өлеңнің ырғағы, ұйқасы, көркемдік құралдарына дейін сақталатын ерекшелігімен дараланады» (Саулембек, 2025: 133).

Ақынның туындыларында ғашықтық, адалдық, сертке беріктік идеялары сақталғанымен, олар жаңа қырынан көрініс табады. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы қиссаларының кейбір сюжеттік негіздерін шығармашылықпен игеріп, өзіндік стильдік өң беріп, оқиғаны жаңа көркемдік деңгейге көтере білген. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінің дәстүрлі және жазба формаларының өзара ықпалдастығын танытады.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығында шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің айқын көріністері анықталды. Оның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармаларында шығыс поэзиясына тән махаббат, адалдық, адамгершілік сынды тақырыптар кеңінен көрініс тапқан. Ақынның шығармаларында шығыс классикалық әдебиетінің поэтикалық заңдылықтары мен көркемдік тәсілдері сақталып, олар қазақ әдебиеті дәстүрімен ұштасып, жаңа деңгейге көтерілгені байқалады. Сонымен қатар, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы қазақ фольклоры мен шығыс әдебиетін біріктіре отырып, дәстүрлі нәзира дәстүрін өз шығармашылығында сәтті жаңғыртқан. Бұл ретте ақынның Нұралы Нысанбайұлы жырлаған дастандардың сюжеттік желісін қайта игеріп, поэтикалық өң беріп, тың мазмұндық және көркемдік қырынан жырлауы оның нәзирагөйлік шеберлігін айқын танытады.

Бұл зерттеу Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығының ғылыми тұрғыда зерттелуінің маңыздылығын арттырып, оның шығыстық әдеби дәстүрге қосқан үлесін айқындады. Сонымен бірге, зерттеу қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығы мәселелерін тереңірек түсінуге жол ашты. Алдағы уақытта Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын әрі қарай жан-жақты зерттеу қажеттігі айқындалды.

5. Қорытынды

Мақалада Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көркемдік ерекшеліктері қарастырылды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің жалғасу жолдарын көрсететін маңызды көркемдік құбылыс. Оның поэзиясында терең лирикалық сезім, ғашықтық трагедия, адамгершілік пен ізгілік идеялары кеңінен өріс алған. Ақынның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сынды шығармалары халық ауыз әдебиетінің үлгілерімен қатар, Шығыс классикасының поэтикалық дәстүрімен тығыз үндесіп, тың көркемдік шешімдермен толыққан. Зерттеу барысында Тұрлыбек поэзиясының тақырыптық желісі мен көркемдік табиғатында шығыс әдебиетіне тән бейнелеу тәсілдері мен ойлау жүйесі

сәтті сабақтасқаны байқалды. Ақын нәзира дәстүрін терең меңгеріп, оны поэтикалық шеберлікпен жаңаша қырынан дамытты. Бұл үрдіс оның әдебиетке тек тақырыптық тұрғыда емес, идеялық, эстетикалық тұрғыдан да елеулі үлес қосқанын көрсетеді. Сонымен қатар, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығының түп-тамыры Қазығұрт-Қаратау өңірлік әдеби мектебінің дәстүрімен тығыз байланысты. Осы мектепке тән көркемдік ұстанымдар, діни-ағартушылық мазмұн, шығыс киссаларын жаңаша жырлау үрдісі ақын поэзиясында жалғасын тапқан. Бұл – тек аймақтық поэзияның ғана емес, жалпы қазақ жазба әдебиетінің даму жолындағы елеулі көркемдік-рухани белес. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлының шәкірті ретінде оның шығармашылық дәстүрін жалғастырып қана қоймай, Нұралының киссаларын нәзира үлгісімен қайта жырлап, жаңа көркемдік өң берген. Осы зерттеу нәтижелері Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әдеби мұрасын жаңаша бағалауға, оның шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетіндегі шығыстық үлгілердің игерілу деңгейін тереңірек түсінуге жол ашады. Ақынның жырлау мәнері мен тақырыптық ізденістерін зерделеу арқылы әдеби дәстүр сабақтастығының өзіндік сипатын айқындауға болады. Алдағы уақытта ақын мұрасын кең көлемде қарастырып, жүйелі ғылыми айналымға енгізу – қазақ әдебиеттану ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болуға тиіс.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 554 б.
2. Әуезов М. Қозы Көрпеш – Баян сұлу жыры. <https://bilim-all.kz/article/7516-Qozy-Korpesh-Bayan-sulu-zhyry>
3. Ван Н. Әдебиеттанудың жаңа парадигмасының қалыптасуы: цифрлық гуманитарлық ғылымдар сынағы // *New Techno Humanities*, 2022, Т.2, №1, Б. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techum.2022.11.001>
4. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары). Зерттеу. – Астана: «Елорда», 2000. – 288 б.
5. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. Бес томдық. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. – 312 б.
6. Қазыналы Оңтүстік. Нұралы Нысанбайұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.98. – 304 б.
7. Қазыналы Оңтүстік. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.115. – 325 б.
8. Қазыналы Оңтүстік. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.117. – 320 б.
9. Матаева А., Жұмағұл С., Сарыбаева Б., Ерланова А., Чужаева А. Қазақ әдебиеттану теориясы мен әдістемесінің заманауи тәсілдері: ұлттық және жаһандық үрдістерді интеграциялау // *Frontiers in Literary Studies*, 2025, Т.7, №2, Б. 639–653. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8295>
10. Нұрғали Қ.Р., Гилея А.А. Интертекстуалдылық пен архетипті қайта бейнелеу – заманауи ертегінің көпмағыналылығының негізі ретінде // *Studia Litterarum*, Мәскеу, 2023, №8, 216 б. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217>
11. Өмірзақов С. «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі. (Мақалалар жинағы). Зерттеулер. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2023. – 396 б.
12. Өмірзақов С. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті (монография). – Шымкент: «Әлем» баспасы, 2019. – 298 б.
13. Өскен А., Қамзабекұлы Д., Нұріман Б. Әлихан Бөкейханның отарлық идеологияға қарсы қазақ болмысын әдеби сақтауы // *Kritika Kultura*, 2024, №45, Мақала 2, Б. 31–70. DOI: <https://doi.org/10.13185/1656-152x.1030>

14. Саулембек Г.Р. Интертекст: әдеби шығармалардың мәңгілік диалогы // Keruen. – 2025. – Т. 87. – №. 2. – 124-137 бб.
15. Таджиев Х.Х., Шакенова М.Т. XX ғасырдың басындағы Орталық Азия ақындарының шығармаларындағы мәуліт дәстүрі: тарихи және әдеби аспектілері // *Oriental Studies*, 2024, Т.17(6), Б. 1295–1308. DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-76-6-1295-1308>
16. Хасан (Нодирхон Хасанов), Надирхан және басқалар. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістанның діни-ағартушылық әдебиетіне көзқарас (Сериями, Мухаййир, Хазини мысалында) // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, №101, наурыз 2022, б. 187–210. Қолжетімді: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/69523/1107497>

References:

1. Auezov M. (1959). *Ar zhyldar ojlyary* [Thoughts of every year]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiyat baspasy, – 554 p. (in Kaz.).
2. Auezov M. *Kozy Korpesh – Bajan sulu* [Kozy Korpesh – Bayan Sulu]. <https://bilim-all.kz/article/7516-Kozy-Korpesh---Bayan-sulu-zhyry> (in Kaz.).
3. Wang N. (2022). The rise of a new paradigm of literary studies: The challenge of digital humanities // *New Techno Humanities*. – Vol. 2, – №1, – P. 28–33. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techum.2022.11.001> (in Eng.).
4. Kelimbetov N. (2000). *Korkemdik dastur zhalgastygy* (Ezhelgi turki pojezijasy zhane qazaq adebiyeti bastaulary). Zertteu [Continuity of artistic tradition (Ancient Turkic poetry and the origins of Kazakh literature). Research]. Astana: «Elorda», – 288 p. (in Kaz.).
5. Kumisbaev O. (2015). *Shygys shajyrlary. Bes tomdyq* [Eastern resins. Five volumes.]. Almaty: RPBK «Daur», – 312 p. (in Kaz.).
6. Qazynaly Ontustik. (2013). *Nuraly Nysanbayuly. Shygarmalary* [Nuraly Nysanbayuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 98, – 304 p. (in Kaz.).
7. Qazynaly Ontustik. (2013). *Turlybek Sultanbekuly. Shygarmalary* [Turlybek Sultanbekuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 115, – 325 p. (in Kaz.).
8. Qazynaly Ontustik. (2013). *Turlybek Sultanbekuly. Shygarmalary* [Turlybek Sultanbekuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 117, – 320 p. (in Kaz.).
9. Matayeva A., Zhumagul S., Sarybayeva B., Yerlanova A., Chuzhayeva A. (2025). Modern Approaches to the Theory and Methodology of Kazakh Literary Studies: Integration of National and Global Trends. *Frontiers in Literary Studies*. – Vol. 7, – №2, – P. 639-653. – DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8295> (in Eng.).
10. Nurgali K.R., Gilea A.A. (2023). Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. *Studia Litterarum*, №8, Moscow. – 216 p. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217> (in Eng.).
11. Omirzaqov S. (2023). «Qazygurt-Qaratau» ajmaqtyq adebiyet mektebi. (Maqalalar zhinary). Zertteuler [«Kazygurt-Karatau» Regional Literary School. (Collection of articles). Research]. Shymkent: «Alem» baspahanasy, – 396 p. (in Kaz.).
12. Omirzaqov S. (2019). *Qoqan basqynshylygy daurindegi qazaq adebiyeti* (monografija) [Kazakh literature during the Kokand invasion era (monograph)]. Shymkent: «Alem» baspasy, – 298 p. (in Kaz.).
13. Oskan A., Qamzabekuly D., Nuriman B. (2024). Alikhan Bokeikhan's Literary Preservation of Kazakh Identity Against Colonial Ideology. *Kritika Kultura*. – №45, – Article 2, – P. 31-70. DOI: <https://doi.org/10.13185/1656-152x.1030> (in Eng.).
14. Saulembek G.R. (2025). *Intertekst: adebi shygarmalardyn mangilik dialogy* [Intertext: the eternal dialogue of literary works] // Keruen. – Т. 87. – №2. – 124-137 pp. (in Kaz.).
15. Tadzhiev Kh.Kh., Shakenova M.T. (2024). The Mawlid Tradition in Works of Early Twentieth-Century Central Asian Poets: Historical and Literary Aspects. *Oriental Studies*. – №17(6), – P. 1295-1308. DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-76-6-1295-1308> (in Russ.).
16. Hasan (Nodirxon Khasanov), Nadirhan vd. (2022). XIX Yüzyilin sonu ve XX yüzyilin başındaki türkistan dinî-maarifi edebiyatına bir bakış (seryâmî, muhayyir, hazinî örneği). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. – №101, – P. 187-210. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/69523/1107497> (in Eng.).